

Невен Исаиловић

Историјски институт Београд

neven.isailovic@gmail.com

ОСЕЋАЊЕ ПРИПАДНОСТИ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ БОСНИ: ОД ЛОКАЛНОГ ДО ДРЖАВНОГ ИДЕНТИТЕТА

Сажетак: У раду се разматра питање идентификације и самоидентификације становништва у средњовековној Босни, што се, због природе сачуваних извора, пре свега односи на горње слојеве друштва, али и на све становнике као колектив. Како се Босна, као политички ентитет, развијала на територијалним основама, ширећи своје име далеко изван првобитних граница, важан део рада посвећен је праћењу утицаја проширења територије Босанског баната и краљевства на питање идентификације његових становника. Истовремено с процесом нарастања босанске државе и изградње династичке идеје, може се пратити одржање композитне природе те државе, чиме се, у одређеној мери, задржавају и локални идентитети појединих земаља и жупа те везаност територија и људи за најзначајније великаше. Најзад, утврђује се да је слом Босанског краљевства у другој половини XV века утицао на привремено проређивање босанског имена у изворима, што опет сведочи о примарно територијалној и политичкој природи босанског идентитета.

Кључне речи: Босна (средњовековна), југоисточна Европа, средњи век, жупа, земља, држава, припадност, идентитет

Од самих почетака историографије о средњовековној Босни, тема карактера те државе и њене државности заокупљала је истраживаче, а међу њима ни данас нема консензуса јер је примарних извора сразмерно мало, а бреме актуелних политичких конотација у сваком тренутку присутно. Циљ овога рада је да, у сведеној форми, размотри развој Босне као једне од ретких словенских држава средњег века која је настала на територијалној основи и у свом постепеном

нарастању остала композитна, изграђујући ипак и средишњи државни идентитет.¹

Оскудност података из веродостојних историјских извора не допушта нам реконструкцију почетака средњовековне Босне. У тренутку када је она први пут забележена као политички ентитет, у делу Константина Порфирогенита „О управљању царством“ (*De administrando imperio*), Босна се помиње у склопу поглавља о Србима, као земљица (χωρίον Βόσωνα) у саставу српске државе и окружена њоме, са два насељена града – Катера и Десник (Κάτερα, Δεσνῆκ), који се не могу поуздано идентификовати.² Извори нису довољно речити да би се разјаснило порекло тог ентитета у оквиру ондашње Србије. Тибор Живковић је, разумевајући „насељене градове“ (κάστρα οἰκοῦμενα) као епископска средишта, сматрао да је Босна могла бити посебна склавинија пре него што су је у своју државу интегрисали владари Србије.³ Младен Анчић, пак, сматра да је то било подручје које су Франци освојили као погранично и споразумно га препустили Србима на које су такође имали утицаја. Поједини истраживачи, попут Франсиса Дворника (у коментарима Порфирогенитовог списка) и Ноела Малколма, сматрали су да је рана Босна била периферија хрватске државе која је након слабљења франачке власти, односно превирања у Хрватској, ушла у састав Србије.⁴ У једном делу бошњачке историографије, чија се вредност углавном оспорава јер то нису дела професионалних медијиста, истицано је да се већ у Порфирогенитовом спису препознаје посебност Босне.⁵ У новије време своју перспективу је дао и Данијел Џино, у опсежној монографији у којој се комбинују археолошка и историјска грађа о првим столећима

1 Ову тему смо, у ширем контексту, обрађивали у чланку: N. Isailović, Pogled iznutra i pogled sa strane – percepcija srednjovekovne bosanske države i njenih stanovnika u domaćim i stranim izvorima, *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive – zbornik radova*, ur. E. Duranović – E. Dedić – N. Rabić, Sarajevo 2019, 33–57, који је у овом раду компендован, допуњен и донекле ревидиран, у складу с темом зборника.

2 Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, trans. R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 160–161.

3 T. Živković, On the Beginning of Bosnia in the Middle Ages, *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*, ur. D. Lovrenović, Sarajevo 2010, 161–180; T. Živković, O počecima Bosne u ranom srednjem vijeku, *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 39 (2010), 149–161.

4 Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* II. *Commentary*, ed. F. Dvornik – R. Jenkins – B. Lewis – Gy. Moravcsik – D. Obolensky – S. Runciman, London 1962, 99–100; N. Malcolm, *Bosnia. A Short History*, New York 1994, 8–12.

5 M. Imamović, *Povijest Bošnjaka*, Sarajevo 1996, 24–31; M. Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo 2004, *passim*.

Босне, уз осврт на старију историографију.⁶ Сва та тумачења настала су надградњом штурих информација из извора, што је легитимно, али само ако се јасно назначи да је реч о спекулацијама.

Недвосмислено је да Босна од почетка егзистира као географски појам и односи се на простор који је име добио по значајној реци. То, у поређењу с именима других словенских политичких ентитета, показује да њено порекло није племенско (тј. етничко) већ жупско или земаљско (као што је био случај, на пример, са Захумљем, Травунијом, Конавлима или Зетом, без обзира на то што су ти ентитети архонтије, а не земљице у оквиру Србије).⁷ Можда би се статус Босне и процес њеног постепеног одвајања од Србије могао донекле упоредити са односом Конавала са Травунијом у X веку.⁸ Одређена организациона посебност је постојала, али она није, према свему судећи, била етничка.

Оквири из X века већ су подразумевали територију у рангу земље која је обухватала подручје горњег и средњег тока Босне од Сарајевског до Зеничког поља, као и подручја која су тој територији гравитирала, а то су жупе формиране око река Миљацке, Праче, Лепенице, Криваје и, можда већ тада, и Лашве.⁹ Средиште тог ентитета свакако је било у Високом и околини, који су чинили изворну жупу Босну, где су се налазила гробна места босанских владара до краја XIV века, а сам Високи са околином се у изворима из средине XIV века алтернативно наводи као Босна.¹⁰ Жупи Босна гравитирале су суседне жупе Трстивница, Брод, Лепеница, Видогошћа, Врхбосна и Лашва, творећи раније поменути земљу Босну и нуклеус будуће државе.¹¹

6 D. Džino, *Early Medieval Hum and Bosnia, ca. 450–1200: Beyond Myths*, Abingdon – New York 2023.

7 С. Ђирковић, *Образовање српске државе, Историја српског народа I*, ур. С. Ђирковић, Београд 1981, 141–155; П. Коматина, *Константијин Порфиријениј и рана историја Јужних Словена*, Београд 2021, 210–300.

8 П. Коматина, *Политички положај Конавала у IX и X веку, Иницијал: Часопис за средњовековне студије 3* (2015), 11–21.

9 В. Ђоровић, *Територијални развој босанске државе у средњем веку, Глас Српске краљевске академије 167* (1935), 3–21; Ј. Мргић-Радојчић, *Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State, Историјски часопис 51* (2004), 43–53; N. Isailović, *Bosnia and Croatia-Dalmatia in the Late Middle Ages. A Historical Perspective, Medieval Bosnia and South-East European Relations. Political, Religious, and Cultural Life at the Adriatic Crossroads*, ed. Dž. Dautović – E. O. Filipović – N. Isailović, Leeds 2019, 5–8.

10 P. Anđelić, *Studije o teritorijalopolitičkom uređenju srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982, 25–30; Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године, Сџари српски архив 6* (2007), 135–136.

11 Anđelić, *Studije*, 9–84; P. Anđelić, *Uvod. Geopolitički položaj Visokog i Srednji vijek – Doba stare bosanske države, Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko 1984, 9–11, 101–309.

Привремено јачање хрватске државе, утицај Угарске као све јачег, а од XII века и доминантног политичког фактора те преношење средишта српске државе у Дукљу утицали су на самосталан или, боље речено, посебан развој Босне као државе, а потпуно повлачење Византије с тог простора крајем XII века тај је процес довело до краја.¹² Већ у времену које описује Јован Кинам, Босна је означена као ентитет који од остатка Србије дели река Дрина, који није потчињен српском великом жупану и у коме народ има посебан начин живота и управљања.¹³ Већ тада је било јасно да је то држава која се налази у интересном окриљу Угарске. Банска титула, која је постојала у Хрватској и Босни, посведочена је тек у време угарске доминације и не потврђује тезе о ранијим везама Хрватске и Босне које би могле потицати из времена аварске премоћи.¹⁴

Босна је, као држава, током целокупног свог познатог развоја била композитна. Изворна земља Босна показала је велики капацитет за проширење на рубна подручја других, суседних словенских држава (пре свега Србије и Хрватске, али и делова Угарске насељених словенским становништвом) и сразмерно лако их је интегрисала.¹⁵ Оцена босанске државности коју смо управо дали у начелу је тачна, али је нарастање Босне процес који треба пажљивије размотрити, што је у раном периоду тешко, посебно ако се има у виду да је извор попут „Летописа попа Дукљанина“ непоуздан (иако потврђује раније посведочене везе Србије и Босне), а поузданији извори доносе тек фрагментарне вести.¹⁶ Конзистентнији подаци потичу тек из времена бана Кулина (крај XII и почетак XIII века).¹⁷

Политичка идеја о „идеалним“ границама Босне из времена Кулина бана потиче из раног XV века, али сведочи и о култури сећања и о својеврсној изградњи снажног државног идентитета Босне у касном средњем веку.¹⁸ Реалне Кулинове границе вероватно су тек у

12 С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 37–49.

13 *Византијски извори за историју народа Југославије* 4, обр. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1971, 28, 51–52.

14 С. Ћирковић, Бан, *Лексикон српској средњеј века*, прир. С. Ћирковић – Р. Михалчић, Београд 1999, 28–29.

15 Ђоровић, Териториални развој, 9–43; Mrgić-Radojčić, Rethinking, 46–60; Isailović, Bosnia and Croatia-Dalmatia, 6–9.

16 Ф. Шишић, *Летопис Попа Дукљанина*, Београд – Загреб 1928, 306–307, 323–324, 360–361, 365–366; *Gesta regum Sclavorum* I, прев. Д. Кунчер, Београд 2009, 58–59, 73–74, 90–91, 114–121, 144–145, 162–163, 168–169; С. Mango, Conciliar Edict of 1166, *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963), 324; Ћирковић, *Историја*, 37–43; Б. Бабић, *Византија и Босна*, Бања Лука 2016, 42–44.

17 Ћирковић, *Историја*, 46–49.

18 Р. Сошковић, Босна на пријелому stoljeća i potvrda државних граница 1406, *Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu* 31 (2002), 57–82, посебно 58, 74–78.

мањој мери премашивале земљу Босну из X века, и то за подручје у долини Врбаса – земљу Доње Краје и подручје од Сарајевског поља према Неретви. То проширење је свакако задрло и у погранично подручје некадашње Хрватске и допринело композитности босанске државе.¹⁹ О проширењима на Усору и Соли те на подручје Белина (данашње Семберије) врло је тешко поуздано говорити. То су подручја са словенским становништвом која су првобитно (барем Соли) била део српске државе, али су рано dospela под власт Мађара.²⁰ У састав Босне су, углавном, улазила планинска и друга висинска подручја, било услед повољних историјских околности, било вољом угарских власти које су с Босном вековима покушавале изградити однос сизерена према вазалу, што је обележило и босански државни идентитет који се градио или уз помоћ Угарске или на линији отпора Угарској. Погрешно би, ипак, било мислити да је Босна била придружени део угарске државе. Угарски носиоци наслова дуке и бана Босне реално су контролисали само подручја Усоре, а појам Раме, унет у угарску краљевску титулу у XII веку, највероватније није означавао Босну јер су Рама и Босна експлицитно поистовећене само једном, и то тек 1405. године.²¹

Као што је била композитна, Босна је током целокупног свог развоја остала и земља некодификованог обичајног права у коме је патримонијални посед био основа политичког легитимитета и економске моћи. Највећи део елитног слоја (властеле) потицао је из круга наследних, баштинских поседника на нивоу жупа и земаља, односно родова који су били на челу жупа.²² Да ли су то могле бити

19 Ђоровић, Териториални развој, 7–13; Mrgić-Radojčić, Rethinking, 49–53.

20 Ђоровић, Териториални развој, 22–43; Mrgić-Radojčić, Rethinking, 50, 54–58, 60; А. Крстић – Н. Исаиловић – А. Јаковљевић, Б(и)јељин(а) – земља, кнештво, архиђаконат, дистрикт, нахија, *Историјски часопис* 67 (2018), 14–38; Н. Исаиловић, Међуречје Саве и Дрине у позном средњем веку: између Угарске, Србије и Босне, *На граници хришћанске Европe. Поглавља из хиљадугодишњеи мађарско-српској суживојшa*, ур. А. Хорњак, Нови Сад 2020, 36–44.

21 Ђирковић, *Историја*, 60–77; Isailović, Pogled iznutra, 37. Уп. М. Ančić, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko Kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zadar – Mostar 1997, *passim*.

22 А. Соловјев, Властеоске повеље босанских владара, *Историјско-јурoвни зборник* 1 (1949), 79–105; А. Бабић, О односима вазалитета у средњовековној Босни, *Годишњак Историјској друштва Босне и Херцеговине* 6 (1954), 29–44; С. Ђирковић, Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву, *Историјски гласник* 3–4 (1958), 155–164; П. Анђелић, *Barones regni* и државно вијеће средњовековне Босне, *Прилози. Институт за историју у Сарајеву* 11–12 (1975–1976), 29–47; Н. Исаиловић, Обичајно право у наменским обрасцима повеља босанских владара и великаша, *Историјски часопис* 70 (2021), 117–127.

особе постављене са стране, од привремених угарских власти, било као домаћи људи или као досељеници? Да, али је то мало вероватно за жупске родове, а нешто вероватније за владајући бански род Котроманића, премда су теорије о њиховом пореклу недоречене и такође представљају феномен посведочен тек почетком XV века.²³ За бана Борића је, пак, сасвим јасно да је био постављен од угарских власти и да је његово потомство наставило живот у јужној Угарској.²⁴

Посматрањем само владарских титула у босанским актима пре Стјепана II, стекао би се утисак да се, упркос територијалном ширењу са изворног подручја, државни идентитет врло рано развио и везао за Босну јер су владари означавани само као банови Босне или босански банови.²⁵ Међутим, узорак којим располажемо је веома мали, а реч је готово искључиво о повељама упућеним Дубровнику. Треба, међутим, истаћи и титулу „велог бана“ у време Нинслава средином XIII века, али и титулу Павла Шубића која је гласила „господин све Босне“, док је титулу босанског бана носио његов син Младен II.²⁶ У раној фази се види, премда и то може делимично бити последица дубровачког утицаја кроз дестинатарске концепте исправа, да у етничко-језичком и/или друштвеном смислу одвајање Босне од Србије представља процес прилично дугог трајања који се, и то не потпуно, завршио тек у XIV веку, у време бана Стјепана II. Он је имао кључну улогу у интеграцији босанске државе као снажног политичког фактора својеврсном синкретистичком идејом која је укључивала обележја стечена из Угарске и Србије, тесну сарадњу са угарским Анжујцима, одржање домаће црквене организације, али и веза са римском Куријом и римокатоличким монашким редовима, те преузимање делова обичајног права Хрватске.²⁷ Стјепан је своју власт започео као господин Босне (можда по узору на Шубиће), пре

23 E. O. Filipović, *Kotromanići. Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 2022, 19–100.

24 M. Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, Slavonski Brod 2013.

25 F. Šišić, *Iz arkiva u Körmendu*, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva* 7 (1905), 213–215; Н. Исаиловић, Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010), 15–19; В. Мошин – С. Ђирковић – Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и њихова Србије, Босне и Дубровника* 1 (1186–1321), Београд 2011, 51–52, 140, 142, 154–155, 182–183; Н. Исаиловић, Повеља бана Пријезде I којом додељује жупу Земуник својој ћерки и зету, сину бана Стјепана III Бабонића, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012), 12–17.

26 Исаиловић, Повеља бана Павла, 15–19, 21–22; Мошин – Ђирковић – Синдик, *Зборник*, 140, 154–155, 182–183.

27 Ђирковић, *Историја*, 84–121; E. O. Filipović, *Pečat i nadgrobní natpis Marije, bosanske vojvotkinje i grofice od Helfensteina. Prilog heraldici Nemanjića i Kotromani-*

него што је преузео уобичајен наслов бана.²⁸ Можда само наизглед парадоксално, он, који је драматично проширио босанску државу и ојачао изградњу њеног колективног, државног идентитета, уједно је био и владар у чије се време налази највише доказа за композитност те државе и њене локалне идентитете. Управо су проширења налагала прихватање својеврсне „другости“ подручја на која се власт Котроманића проширила, а већа расположивост и диверзитет документарних извора допуштају да се у Стјепаново време могу сучелити јединство и подељеност босанске државе.²⁹

Тако, на пример, док је бан Нинослав у раздобљу између 1235. и 1249. године говорио о својим поданицима као Србима, а о Дубровчанима као Власима (што је идентично формулацијама Стефана Првовенчаног), дотле је бан Стјепан II 1332. говорио о Бошњанима и Дубровчанима.³⁰ Па опет, босански владари су Немањиће у XIII и XIV веку доследно називали владарима Рашке, а касније су се, у односима с Дубровчанима, помињала српска, рашка и босанска господа, као преци босанских краљева.³¹ Помени српског језика у Босни, иако ретки, опстају до прве деценије XV века.³² У једном недавно објављеном раду је показано да је у формулару исправа издаваних странцима потенцирано јединство, а у формулару повеља упућених домаћим дестинатарима композитност Босне, па тако насупрот поменутој повељи Дубровчанима из 1332. године стоје примери у којима се помињу добри Бошњани, али и добри Усорани, затим сведоци подељени по земљама (и, ређе, жупама) које сачињавају Босну, те помени хумске правне посебности.³³ Реактивирање локалног иден-

ћа, *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauke i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 44 (2015), 289–302.

28 Ančić, *Putanja klatna*, 118–136.

29 Ђирковић, *Историја*, 84–121; Ančić, *Putanja klatna*, 105–153.

30 Р. Поповић, Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника, *Сџари српски архив* 6 (2007), 37–39, 41, 43–44; Мошин – Ђирковић – Синдик, *Зборник*, 87, 140, 154, 182–183; Н. Исаиловић, Помени српског имена у средњовековним босанским исправама, *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, ур. З. Никитовић, Бања Лука – Источно Сарајево 2018, 264–265.

31 Исаиловић, Помени, 265–269.

32 Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњем веку*, Београд 2014, 246–249 (докторска дисертација у рукопису); Исаиловић, Помени, 273–275.

33 Љ. Стојановић, *Сџаре српске њовеље и њисма* I/1, Београд – Сремски Карловци 1929, 103–104; Љ. Стојановић, *Сџаре српске њовеље и њисма* I/2, Београд – Сремски Карловци 1934, 66–68; Ј. Мргић-Радојчић, Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу, *Сџари српски архив* 1 (2002), 81–82, 85–86; Исаиловић, Обичајно право, 127–143, 147–155.

титета било је видљиво и на нижем, жупском нивоу. Стјепанова (ре) интеграција Доњих Краја донела је веома занимљиве примере у којима се наводи да је жупа Бањица, на челу са Хрватинићима, оставила хрватског господина (Младена II Шубића) и Бабониће³⁴, док је најупечатљивији пример из жупе Земуник у коме се, у једној локалној поседовној пресуди помиње жупски збор племенитих људи (баштинских поседника) који наглашава везу жупе са Босном, али помиње и локалног жупског кнеза, такође Хрватинића, а на крају повеље наводи се санкција по којој онај који прекрши одредбе пресуде „није Земуничанин“.³⁵

У време бановања Стјепана II и Твртка I наилазимо на сијасет примера композитности Босне. Најпре, у титулатури намењеној домаћим дестинатарима, на пример:

...банъ стѣпанъ, синъ господина бана стѣпана, по днлостн божненъ господннъ всѣмъ земламъ босньскимъ и Солн и Усорѣ и Дољннмъ Краемъ и Хльмске земле господннъ,³⁶

вѣсе земле Босне и Дољннхъ Кран и Загорнѣ и Хльмске земле [господннъ]...;³⁷

...банъ Тврѣтко, синъ господина кнеза Владислава, а синовѣць великога и славнога господина бана стѣпана, днлостню божномъ господннъ многнмъ земламъ Боснѣ и Солн и Усорѣ и Дољннмъ Краемъ и Подрннню и хльмскн господннъ...³⁸

Исти тип титулатуре се јавља и у време краљевства:

...азъ Стефанъ Тврѣтко, по днлостн Господа Бога краљь Срѣбленъ, Босни, Придорию, Хльмьскн землан, Дољннмъ Краемъ, Западннмъ странамъ, Оусорн, Солн и Подрѣнню и к томоу...³⁹

Занимљиви су и помени станка све земље Босне и Доњих Краја и Загорја и Хумске земље на Милима (1354), али и наводи да се нико племенит не може осудити док његов случај не сагледају Босна и Усора (у једној повељи из 1367. године), односно Босна и Доњи Краји и

34 Šišić, *Iz arkiva u Körmendu*, 217–218; L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München – Leipzig 1914, 7–8; Ančić, *Putanja klatna*, 113–114, 119; J. Мргић, Повеља босанског бана Стјепана II Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје жупе Бањицу и Врбању са градовима, *Грађа о њрошлости Босне* 1 (2008), 12–13, 15.

35 Thallóczy, *Studien*, 12–13.

36 Мргић, Повеља босанског бана Стјепана II, 12–15.

37 С. Рудић, Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу, *Сѣари срѣски архив* 2 (2003), 71–73.

38 Ј. Мргић-Радојчић, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу, *Сѣари срѣски архив* 2 (2003), 168–173.

39 Р. Михальчић, Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу, *Сѣари срѣски архив* 1 (2002), 119–121.

Загорје и Хумска земља (у поменутој исправи из 1354).⁴⁰ Те композитне одреднице временом су се, крајем XIV века, свеле на станак све Босне, а уместо добрих Усорана почели су да се помињу само добри Бошњани као представници друштвене елите.⁴¹ У Хуму су неке специфичности најдуже бележене, па је тако Санко Милтеновић у писму Дубровнику око 1360. године истицао да њему не треба одређивати цене као било ком Влаху, Приморанину или Хумљанину, док је Стјепко Чихорић тражио да се правни спор у који је он био укључен води по хумском обичају, а не угарском, хрватском или дубровачком.⁴² Чак и 1417. године краљ Остоја браћу Качиће из Крајине (то јест Маркарског приморја) ослобађа од власти било ког Хумљанина, а херцег Стјепан Вукчић Косача 1453. године помиње огледање кривице на „хумском питанију“.⁴³ Статусна подела становништва на Србе и Влахе у Хуму опстала је не само до краја босанске државности већ је посведочена и у документима властеле Косача, Николића и Хрватинића-Војсалића.⁴⁴ Нема сумње да је та подела управо преко Босне доспела и у терминологију хрватског касносредњовековног друштва.⁴⁵

Проширење Стјепана II на словенске делове Угарске (Усора и Соли), делове Србије (Хум, Загорје) и Хрватске (Дувно, Гламоч, Ливно) изискивало је, дакле, и стратегију очувања одређених специфи-

40 Рудић, Повеља бана Твртка, 71–73; Д. Јечменица, Повеља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011), 21, 23–24.

41 М. Ј. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955, 3–22.

42 Ј. Тадић, *Писма и ујусива Дубровачке републике* I, Београд 1935, 60–61; Стојановић, *Старе српске повеље* I/1, 103–104; А. Смиљанић, Писмо жупана Санка Милтеновића Дубровчанима, *Грађа о прошлости Босне* 2 (2009), 37–38; Н. Исаиловић, Хум и Хумска земља у титулатури средњовековних владара и великаша, *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне, Хума и Травуније*, ур. З. Никитовић, Бања Лука – Источно Сарајево 2021, 25.

43 Стојановић, *Старе српске повеље* I/2, 68; Н. Порчић – Н. Исаиловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019, 92–94, 288–292.

44 Стојановић, *Старе српске повеље* I/1, 541; Стојановић, *Старе српске повеље* I/2, 126; А. Смиљанић, Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посjede браћи Ђурђевићима, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011), 120, 122–123; А. Крстић, Повеља кнеза Гргура Вукосалића којом укида царину пред Стоном, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016), 27–28; N. Isailović, Legislation Concerning the Vlachs of the Balkans Before and After Ottoman Conquest: An Overview, *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule*, ed. S. Rudić – S. Aslantaş, Belgrade 2017, 34–35, 37–39; Исаиловић, Помени, 271–273; Isailović, *Pogled iznutra*, 41.

45 Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici* I, Zagreb 1898, 337–338, 432–435; *Hrvatske glagoljicne i ćirilicne isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100–1527*, ur. J. Bratulić – Z. Ladić, Zagreb 2017, 278–280; Isailović, *Legislation*, 31–34.

чности (што се, пре свега, односи на обичајно право, друштвену поделу и поседничка права) јер би наметање било контрапродуктивно, али, такође, и стварање одређене кохезије (династички наратив о Котроманићима, неговање култа Св. Гргура).⁴⁶ О томе да се Босна перципирала као државна, а не етничка творевина сведоче не само њена композитност и географско порекло имена већ и виђење непосредних суседа. Тако се Душановој повељи Дубровчанима из 1349. године Босна и Басарабина земља разликују од других држава чије се име везује за етничку заједницу (Угри, Бугари). Босна је, штавише, остала једина која се дефинише само територијом.⁴⁷ Ширење и економско јачање Босне временом је изнедрило слој саборске и дворске властеле која је, задржавајући своје представе о локалном идентитету и пореклу, свој идентитет почела да везује превасходно за државу. Тај су слој чинили актери који су учествовали у проширењима босанске државе на делове Србије (горње и средње Подриње, Полимље, Требиње, Конавле и Драчевицу) и Хрватске (простор до Зрмање и Поуња) у време бана и краља Твртка – на пример, Хрвоје Вукчић, Павле Радновић, Сандаљ Хранић, тепчија Батало Шантић.⁴⁸ Из тог времена, с краја XIV века, потичу и први помени појмова босански русаг и сва Босна, као алтернативни називи за државу, али и сабор.⁴⁹ Тако се у натпису Вигња Милошевића из Кочерина наводи да се Остоја завадио с херцегом Хрвојем и са Босном.⁵⁰

Међутим, и у том се слоју властеле осећају локални идентитети. Док су Санковићи баштинили одређену свест о томе да су наследници хумске господе, њихови наследници на том простору – Косаче, неспорно пореклом из Подриња и вероватно с простора који је некоћ био у склопу Србије, за то испрва уопште нису марили, да би се локалном идентитету окренули у време проглашења Стјепана Вукчића за херцега, када су у њихову титулатуру и идеологију укључени Хум,

46 A. Soloviev, Saint Gregoire, patron de Bosnie, *Byzantion* 19 (1949), 263–279; D. Lovrenović, Sveti Grgur Ćudotvorac: zaštitnik Kotromanića i srednjovjekovne Bosne, *Bosanska kvadratura kruga*, Sarajevo 2012, 15–35; Filipović, *Kotromanići*, 19–31, 75–100, 112–118.

47 Стојановић, *Сјаре српске њовеље* I/1, 60; Д. Јечменица, Хривовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два пратећа акта, *Сјари српски архив* 11 (2012), 39, 41; Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017, 249–253.

48 Динић, *Државни сабор*, 23–76; Ђирковић, *Историја*, 169–186; С. Ђирковић, Русашка господа, *Историјски часопис* 21 (1974), 5–17.

49 Динић, *Државни сабор*, 4–5, 7–9, 63; С. Ђирковић, Русаг, *Лексикон српској средњеј века*, прир. С. Ђирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, 634–635; Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 328, 338–339, 386–388, 524, 527.

50 M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1962, 12–13.

Приморје и Дрина, као и милешевски култ Св. Саве, али уз задржавање титуле босанског великог војводе и припадности области („државе“) Косача Босанском краљевству (херџецег ѿдѣ свѣтога саве н господарѣ Ходьскон н Приморью н великии воевода рѣсага босаньскога, кнезь дрьнскии н к томѣ).⁵¹ Позивање на Хум западно од Неретве постало је обележје властеле Радивојевића – Влатковића који су крајем средњег века почели да се називају Хумским, практично у форми презимена.⁵²

Упркос тим центрифугалним тенденцијама, босански државни идентитет био је, посматрано споља, комплетиран. Државу су, у целом њеном обиму, практично сви странци називали Босном, а њене становнике Бошњанима/*Bosnenses*.⁵³ Суседи су се према Босни односили као према држави ранга краљевства, па је чак и Угарска признала неке своје државне, то јест територијалне губитке у корист Босне (нпр. у формулацијама *in districtu Plynno in partibus Bosne; in terra Boznensi sito; intra metas regni Boznensis; in confinibus regni Bozne*).⁵⁴ Исте термине су користили и Дубровчани (*de partibus Bosnae, partium Bosne*).⁵⁵ У време босанске офанзиве према Хрватској и Далмацији тамошње власти доследно су их називале *Bosnenses*, китећи их различитим погрдним епитетима и стављајући их у ранг с патаренима, хуситима, Турцима, али и квалификујући их као љубитеље отимачине, а не правде (*Bosnenses rapinam diligunt, non iusticiam*).⁵⁶ У односу

51 Стојановић, *Сѣаре срѣске ѿвеле* I/1, 123–126; Стојановић, *Сѣаре срѣске ѿвеле* I/2, 63–79; С. Мишић, Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику, *Сѣари срѣски архив* 7 (2008), 115–120; Исаиловић, Хум и Хумска земља, 25–28.

52 В. Трпковић, Хумска земља, *Зборник Филозофској факултету у Београду* 8/1 (1964), 236–238, 243–245, 247; А. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići, vlastela Humske zemlje i Krajine*, Sarajevo 2021, 26–27; Исаиловић, Хум и Хумска земља, 28–30.

53 Isailović, *Pogled iznutra*, 37–40, 44–50.

54 Thallóczy, *Studien*, 338, 339, 345; С. Рудић – Ј. Тодоровић, Повеља угарског краља Жигмунда Рестоју Милохни, *Иницијал. Часопис за средњовековне сѣудје* 3 (2015), 220, 222; Isailović, *Pogled iznutra*, 47, 49–50.

55 Е. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)* I/1–I/2, Sarajevo 2017, 53–54, 56, 488, 582, 826, 832; Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)* 1–3, Sarajevo 2019, 392, 398, 401, 404–405, 408, 414, 471–472, 1319; Е. Kurtović – А. Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)* 1–3, Sarajevo 2021, 84, 103, 668, 683, 695, 946, 963, 965, 1033; Е. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I–L, 1370–1483)* 1–3, Sarajevo 2022, 1157, 1182.

56 L. Thallóczy – S. Barabás, *A Frangepán család oklevéltára I (1133–1453)*, Budapest 1910, 106–108; P. Lukcsics, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára XII*, Budapest 1931, 87; Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* 18, Zagreb 1990, 139–140; М. Ančić, *Na rubu Zapada*.

према српској држави, удаљавање је имало јасну тенденцију, па тако, упркос Твртковом проглашењу за краља Срба 1377. године и непрецизној летописачкој белешци о три српска краља (Твртко, Лазар и Марко), под утицајем политичке реалности и властеле која је промовисала босански идентитет, српски елемент је временом слабио и постао је тек део династичког идентитета Котроманића и њихове територијалне претензије.⁵⁷ Са своје стране, Српска деспотовина, посебно након пограничних трзавица и све јаче католичке опредељености Котроманића у последњој фази постојања обеју држава, гајила је велико неповерење према политичкој Босни и Босанцима, називајући их чак и иноплеменицима, што је било јасно и до тада невиђено идентитетско раздвајање некада јединственог државног и, барем донекле, етничког подручја.⁵⁸

Занимљиво, скупни босански идентитет се привремено урушио релативно брзо након пропасти Босанског краљевства, што сведочи о његовој везаности за државу, династију и територију. У време успостављања османске власти, у изостанку државне формације и легитимних претендента на престо, током процеса миграција и изградње крајишта, на површину су избијале трајније одлике идентитета – етничке, верске, статусне (нпр. представници Косача су називани Рашанима, Хрватима, па и особама *di nation hungaro*, док су људи из Босне у дубровачким актима одређивани као *de partibus Turchorum* или *Turchie*).⁵⁹ До краја XV века још увек се местимично

Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne, Zagreb 2001, 19, 261–262; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391–1409)*, Београд 2008, 58, 81 (магистарски рад у рукопису); Isailović, *Pogled iznutra*, 46–50; N. Isailović, Sigismund of Luxemburg and the Veterans of the „Bosnian Wars“, *Court and Chancery of Emperor Sigismund*, ed. P. Elbel, Wien – Köln 2025 (у штампи).

- 57 Љ. Стојановић, *Сџари српски родослови и леџописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, 209; С. Ђирковић, Сугуби венац: Прилог историји краљевства у Босни, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 8/1 (1964), 343–370; Б. Бабић, Помени имена Босна у старим српским родословима и летописима, *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, ур. З. Никитовић, Бања Лука – Источно Сарајево 2018, 306; Filipović, *Kotromanići*, 13–18, 101–112; Д. Дошлић, Сугуби вијенац краља Стефана Твртка: нова интерпретација, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 11 (2023), 137–164.
- 58 I. Ruvarac, О prenosu tiela sv. Luke u Smederevo, *Rad. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti* 5 (1868), 182; Т. Суботин-Голубовић, Свети апостол Лука – последњи заштитник Српске деспотовине, *Чудо у словенским културама*, Нови Сад 2000, 174.
- 59 В. Атанасовски, *Паг Херцеговине*, Београд 1979, 160; Kurtović, *Izvori za historiju I/2*, Sarajevo 2017, 548, 551, 561, 564, 592; Isailović, *Pogled iznutra*, 46, 50; Kurtović – Peco, *Izvori za historiju* 1–3, 842, 944, 949, 954, 958, 969, 979–980, 985, 992–993, 1015, 1048; Kurtović, *Izvori za historiju* 1–3, Sarajevo 2022, 1085, 1289.

говорило о „политичким Босанцима“, односно о племенитим људима који су примарно идентификовани као Босанци (*Bosnenses*), али су после одређивани статусним категоријама или вилајетском/санџачком одредницом.⁶⁰ На крају се испоставило да су појам Босне, осим европске географије у којој се тај назив већ био укоренио, сачували примарно Босански ејалет формиран 1580. и истрајна организација фрањевачке провинције Босне Сребрене.⁶¹

Neven Isailović

THE FEELING OF BELONGING IN MEDIEVAL BOSNIA: FROM LOCAL TO STATE IDENTITY

Summary

Medieval Bosnia, as a political entity, primarily developed on a territorial basis, and the elite strata of its population identified themselves in a several ways – according to the settlement, *župa* (district) or *zemlja* (land) of their origin, and finally through belonging to the Bosnian state, with the Kotromanić dynasty as the unifying factor. During the formation of early statehood on the territory of Porphyrogenitus's *horion* (small land) of Bosona, belonging to Bosnia initially meant local and regional affiliation. With the gradual expansion of the Bosnian Banate, and later Kingdom, far beyond its original borders, into territories inhabited by Slavic populations that originally belonged to other Serbian principalities, Croatia, or Southern Hungary, the Bosnian name spread as well, primarily as a state designation. Thus, all subjects of the Bosnian ban, especially in the view of foreign sources, became known as Bosnians (*Bošnjani*, *Bosnenses*, *Bosignani*). This process gained momentum in the 14th century, during the reigns of Stjepan II and Tvrtko I, who strengthened the power of the Kotromanićs, reintegrated Usora, Soli, and Donji Kraji into their state, expanded into Hum, Duvno, Livno, Glamoč, Trebinje, Konavle and Dračevica, and temporarily even into parts of Dalmatia and its immediate hinterland. Parallel to the process of the Bosnian state's expansion and the construction of a unifying dynastic idea, the composite nature of

60 *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae* = *Mátyás király levelezése a római pápákkal 1458–1490*, ed. V. Fraknói, Budapest 1891, 90 (*Joannem Humschi Bosnensis originis*); Стојановић, *Стампе српске њовеље* I/2, 349; *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovacki, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, prir. B. Đurđev – N. Filipović – H. Hadžibegić – M. Mujić – H. Šabanović, Sarajevo 1957, 150; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, 604; Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići*, 242, 284.

61 Isailović, *Pogled iznutra*, 54–55.

the state remained preserved to some extent, which allowed the retention of local identities of certain *zemljas* and *župas*, as well as the connection of territories and people with their major lords. Besides district and land-based identifications, in some parts of the Bosnian state, such as Hum, the old legal system and the status division of the population into Serbs and Vlachs also persisted. At the time of the fall of the Bosnian Kingdom in the second half of the 15th century, there was a temporary decrease in the identification with the Bosnian name in sources, and ethnic and linguistic designations came to the fore, once again testifying to the primarily territorial and political nature of medieval Bosnian identity. The Bosnian identity was largely restored with the emergence of Bosnian Eyalet in 1580.

Keywords: Bosnia (medieval), South Eastern Europe, Middle Ages, *župa*, land, polity, belonging, identity

К

**онцепти
национализма и патриотизма
у српском
политичком дискурсу:
Средњи век, нови век,
савремено доба**

Књига прва

*Приредили
Смиља Марјановић-Душанић,
Александар З. Савић*

*Концепции национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу:
Средњи век, нови век, савремено доба*

Књига прва

Приредили

Смиља Марјановић-Душанић, Александар З. Савић
Београд 2025.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Данијел Синани,
декан Филозофског факултета

Уређивачки одбор

Бранко Бешлин, Александар Животић, Смиља Марјановић-Душанић,
Небојша Порчић, Мира Радојевић, Александар З. Савић

Рецензенти

Академик Љубомир Максимовић, САНУ
Проф. др Ђорђе Ђурић, Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет
Др Радомир Ј. Поповић, Историјски институт Београд
Проф. др Ненад Нинковић, Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет
Др Ивана Коматина, Историјски институт Београд
Доц. др Жарко Вујошевић, Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Др Огњен Крешкић, Балканолошки институт САНУ

Лектор

Ирена Поповић Григоров

Дизајн корица

ОЦМ

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

300

ISBN 978-86-6427-338-1

ISBN 978-86-6427-339-8

Ова публикација је проистекла из научног скупа одржаног у оквиру пројекта
Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse
– *Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat), који финансира
Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

Фонд за науку
Републике Србије